

# לפתוח פרק חדש בחיים: נשים פורשות מדברות על משפחה, על זוגיות ועל עצמן שלומית מנור

מאמר זה בוחן את האופן שבו נשים חוות את חייהן ומדברות עליהם לאחר הפרישה מן העבודה. במטרה לחשוף את הנרטיב המרכזי המלווה את חוויית הפרישה בוצעו ראיונות עומק עם 21 נשים יהודיות בנות 58–75 שפרשו משוק העבודה במהלך 10 השנים שקדמו לביצוע הראיונות. מן הממצאים עולה כי המעבר לשלב הפרישה הוא בבחינת נקודת מפנה המעניקה להן הזדמנות לארגן מחדש את סדר העדיפויות שלהן. שיח הפרישה משקף אינדיבידואליזציה, כמיהה לשחרור ולחופש ממשלות הבית והאימהות המתמשכת והתנגדות לקבלת הסבתאות כתפקיד מרכזי בחיים. הנשים שרואינן מדברות על עצמאות ועל היפוך יחסי הכוחות המגדריים, וכך הן מכוונות לעצמן זהות עצמאית נפרדת. בחברה המאופיינת בלכידות משפחתית, כמו החברה הישראלית, רוח האינדיבידואליזם של הפורשות אינו הולם את ערכי המשפחתיות, ושיח הפרישה הנשי מבטא קול חדש. בהעדר מחקרים רבים המתמקדים בנשים מבוגרות, מחקר זה מוסיף נדבך להבנתה של חוויית הפרישה הנשית.

מילות מפתח: נשים, פרישה, משפחה, זוגיות, מגדר

\* ד"ר שלומית מנור, המכללה האקדמית גליל מערבי, עכו.  
דואר אלקטרוני: shlomitm@wgalil.ac.il

הפרישה מן העבודה היא אירוע משמעותי, משום שהיא שינוי מהותי באורח החיים ובשגרת היום-יום. יתר על כן, בעבר התרחשה הפרישה בסמוך לסיום החיים, ואילו כיום צפויה תקופת הפרישה להיות אחת התקופות הארוכות בחיים עקב העלייה ההדרגתית בתוחלת החיים והשאת גיל הפרישה בלא שינוי. השלכותיה של הפרישה חורגות אל תחומי חיים שמעבר לתחום הכלכלי, כגון משפחה, זוגיות וחיי חברה. בעקבותיה תפקידים משתנים ומתחלפים בתפקידים אחרים, קשרים חברתיים מקבלים משמעות שונה וכך גם מערכות היחסים בין בני המשפחה ובין בני הזוג.

חקר הפרישה, שנשען במשך שנים על ההנחה כי גברים מזוהים עם עולם העבודה יותר מנשים, ראה בפרישתו של הגבר אירוע מרכזי בשל סיום תפקידו העיקרי כמפרנס, ואילו פרישתה של האישה נתפסה כאירוע משמעותי פחות (Barnes & Parry, 2004; Simons & Betschild, 2001; Szinovacz & Harpster, 1994). יתר על כן, חלוקת תפקידים מגדרית המטילה את האחריות למרבית מטלות משק הבית על כתפי האישה, לצד היסטוריה תעסוקתית שאפשר שאינה רציפה בהכרח, תרמה אף היא לתפיסה שגם לאחר הפרישה נשארים תפקידי הבית באחריות האישה, ולכן לא צפויים לחול בחייה שינויים של ממש. הספרות הפמיניסטית שהתמקדה בעולם העבודה ובנשים בגיל הפרייה בכוח העבודה הנאלצות לתמרן בין משפחה לבין עבודה, הזניחה אף היא את הנשים המבוגרות שפרשו משוק העבודה. כך קרה שאף כי נשים מאריכות חיים יותר מגברים והן רוב בקרב אוכלוסיית הגמלאים, הן נדחקו לשולי המחקר בתחום הפרישה.

בעקבות שינויים רבים שהתרחשו בשוק העבודה, לרבות עלייה בשיעור תעסוקת הנשים, המתקרב לשיעור התעסוקה של הגברים, ועקב ההכרה שהעבודה היא רכיב מרכזי בזהותן של נשים, בדומה לגברים (Duberley, Carmichael, & Szmigin, 2014; Price & Nesteruk, 2010), הפכה פרישתן של נשים לנושא רלוונטי והחלה לעורר עניין בקרב החוקרים בתחום. בניגוד למי שסברו כי הפרישה אינה אירוע משמעותי לנשים, החלו החוקרים לראות בה אירוע ביוגרפי מרכזי ונקודת ציון משמעותית (Barnes & Parry, 2004; McCormack, Cameron, Campbell, & Pollock, 2008; Quéniart & Charpentier, 2012). אחת התאוריות היכולה לסייע בהבנת השלכות פרישתן של נשים היא פרספקטיבת מהלך החיים, המדגישה את השינויים המתרחשים אצל הפרט בעקבות מעברי חיים. מעברים אלו מוגדרים כשינויים מובחנים בסטטוס, כדוגמת המעבר לשלב הפרישה (George, 1993; Elder, 1985; Bengtson & Allen, 1993). עם זאת, למיטב ידיעתי, על אף מחקרים לא מעטים שעסקו במשפחה בשלבים המאוחרים ובמעבר לפרישה, רק מעטים התייחסו באופן ייחודי לפרישתן של נשים.

הקשרים המשפחתיים, ובייחוד היחסים עם בן הזוג או עם בת הזוג, הופכים למשמעותיים יותר בהעדר עבודה, משום שהם מקור מרכזי לתמיכה רגשית וחברתית (Barnes & Parry, 2004; Moen, Kim, & Hofmeister, 2001; Szinovacz, Ekerdet, & Vinick, 1992; Szinovacz & Schaffer, 2000). מחקרים שדנו בהשלכות הפרישה על המשפחה ועל הזוגיות, התמקדו לרוב בסוגיות הקשורות להסתגלות לפרישה

ובחנו את חלוקת התפקידים, את איכות הזוגיות ואת שביעות הרצון של בני הזוג מחיי הנישואין (Kulik, 2001, 2002; Price & Nesteruk, 2010; Solinge & Henkens, 2005). הספרות העוסקת בזוגיות לאחר הפרישה הציגה שתי תפיסות שונות: האחת רואה בפרישה הזדמנות לחיזוק הקשר הזוגי, ואילו האחרת רואה בה איום פוטנציאלי ומקור לקונפליקטים רבים. במחקר זה אציג אפשרות שלישית, שלפיה הפרישה מציעה לנשים מרחב חדש ובו משתנים הכללים הפטריארכאליים והציפיות מבוססות המגדר, כגון חלוקת תפקידים, תלות ויחסי כוחות, ועמם משתנה גם סדר העדיפויות של הנשים הפורשות.

באמצעות שיטה איכותנית ומחקר נרטיבי פרשני, הכולל ראיונות עומק מובנים למחצה עם 21 נשים בנות 58–75 שפרשו מעבודתן במהלך 10 השנים שקדמו לריאיון, המחקר חושף את חוויית הפרישה הנשית. מטרת המחקר היא לבחון כיצד נשים חוות את תקופת הפרישה, מה הנרטיב המרכזי העולה בסיפור פרישתן, כיצד הן מספרות אותו ומה מקומן של משפחה וזוגיות בנרטיב זה.

### פרישה, משפחה ואימהות

בחברה משפחתית, כמו החברה הישראלית, המשפחה והתפקיד האימהי נתפסים כמרכזיים ביותר בחייהן של נשים (Fogiel, 1997; Berkovitch, 2003; Lavee & Katz, 2003). זאת ועוד, "מיתוס האם הטובה", כפי שכתבה הקר (2008), האוהבת את ילדיה בלא תנאי, דואגת לכל צורכיהם בכל עת וגם בבגרותם, מתמסרת לאימהותה באופן מוחלט ומעלימה היבטים אחרים באישיותה, נוכח ביתר שאת בחברה הישראלית. לפי מיתוס זה, התפיסה הרווחת היא כי מרכזיותה של המשפחה בחייהן של נשים אינה צפויה להשתנות בעקבות הפרישה.

יתר על כן, חלוקת תפקידים מגדרית, הממקמת נשים בזירה המשפחתית, מעצבת ציפיות חברתיות המופנות כלפי נשים ככלל וכלפי נשים שפרשו בפרט ומכתיבה להן דפוסי התנהגות מסוימים, כגון עזרה לילדים, טיפול בנכדים או תמיכה בבן הזוג. חוויית הפרישה אינה מנותקת מן ההקשר החברתי-תרבותי, ועל כן היא קשורה לאופן שבו הן תופסות את תפקידן ואת מקומה של המשפחה בתקופת חיים זו (Duberley et al., 2014; Price & Nesteruk, 2010). האידאולוגיה המשפחתית ההגמונית, המשרתת את יחסי הכוחות במשפחה ומעודדת נשים להינשא, ללדת ילדים ולדאוג לבני המשפחה, הופכת את התפקיד הטיפולי למרכזי בוותן של נשים בשלבי החיים השונים, וגם בתקופת הפרישה.

ואולם, על אף מרכזיות המשפחה בחייהן של נשים, עיון מעמיק במחקרים מעלה תמונה מורכבת ולא אחידה. הקשרים עם בני המשפחה נתפסים כמשמעותיים, והנשים מרבות לדבר על ילדיהן, ובעיקר על הנכדים (Lieblich, 2014; Price & Nesteruk, 2010, 2015), ומבלות זמן רב עם בני משפחה שונים: בן זוג, ילדים בוגרים, נכדים ואף

עם ההורים המזדקנים. אפשר אפוא לומר שגם כאשר יש להן עיסוקים אחרים, המשפחה ממלאת חלק ניכר מזמנן (Everingham & Warner-Smith, 2007). עם זאת, יש נשים המעדיפות פעילויות מחוץ למסגרת המשפחה, כגון התנדבות או השתתפות בחוגים שונים, טיולים, קריאה ומפגשים חברתיים, ומעדיפות שלא להיות מחויבות או קשורות למסגרת משפחתית (McCormack et al., 2008). נשים אלו בוחרות שלא למלא אחר הציפיות החברתיות ומסרבות לקבל עליהן את תפקידי הבית בהתאם למיקומן המגדרי על אף הקונפליקט העלול להתעורר עם בני המשפחה (van Mens-Verhulst & Radtke, 2013). אם כך, כשם שעולם העבודה ועולם המשפחה אינם מתקיימים במרחבים נפרדים אלא קשורים זה בזה, גם הפרישה מן העבודה משפיעה על מערכות היחסים במשפחה ועל מידת מרכזיותה בחייהן של נשים ומושפעת מהן.

### זוגיות לאחר הפרישה

במהלך שנות הנישואין עוברים בני הזוג בתחנות שונות בחייהם הזוגיים. מעברים אלו כרוכים בין היתר בשינוי תפקידים, ושינוי זה משפיע על היחסים בין בני המשפחה בכלל ובין בני הזוג בפרט. על-פי פרספקטיבת מהלך החיים, תחנות אלו מכונות "מעברים" או "מעברי חיים". הם כרוכים במגוון שינויים, והם חלק מהתפתחות הנמשכת לכל אורך החיים. לכל אחת מתחנות המעבר עשויות להיות השלכות קצרות טווח וארוכות טווח (George, 1993).

הפרישה מן העבודה היא אחת מתחנות המעבר המשמעותיות במערכת היחסים הזוגית, אף שהיא מתרחשת לרוב לאחר שנים רבות של נישואין, כאשר הזוגיות מבוססת ויציבה יחסית. יתר על כן, אף שהמעבר לשלב הפרישה חוזי מראש והוא סמן מובהק וברור במהלך החיים (George, 1993), כלומר הפרט יכול להכין את עצמו לקראתה, היציאה לגמלאות מאופיינת לעתים קרובות במעברים נוספים המתרחשים בסמוך לפרישה, כגון עזיבת הילדים את הבית ותופעת "הקן המתרוקן" או מות ההורים. מעברים אלו הופכים את מערכת היחסים הזוגית למשמעותית במיוחד בעקבות התרופפות הרשתות החברתיות והתמעטות הקשרים והמגעים החברתיים לאחר הפרישה (Barnes & Parry, 2004; Davey & Szinovacz, 2004; Moen, Kim, & Hofmeister, 2001; Kulik, 2001; Kupperbusch, Levenson, & Ebling, 2003; Szinovacz & Schaffer, 2000).

ספרות המחקר מציגה גישות שונות באשר להשלכות הפרישה על הזוגיות. יש הטוענים כי לאחר הפרישה חל שיפור במערכת היחסים הזוגית. בני הזוג נעשים מודעים וקשובים יותר זה לזה, והלכידות ביניהם והתלות ההדדית גוברות. הפרישה מפחיתה את התחרות בין תפקידים אחרים בחיים, בייחוד במקרים שבהם העבודה הייתה מקור למתחים ולעומס נפשי, ובכך היא ממתנת את הלחצים ומשפרת את הזוגיות. הזמן הפנוי העומד לרשות בני הזוג מזמן הזדמנויות רבות יותר לבלות יחד ולטפח את האינטימיות (Atchley, 1992; Barnes & Parry, 2004). חוקרים אחרים טוענים כי בעקבות הפרישה

חלה ירידה באיכות הקשר הזוגי בעיקר בשל השהייה המשותפת לאורך זמן ואובדן המרחב האישי. יתר על כן, הפרישה מן העבודה מתרחשת לרוב בתקופה שהילדים עזבו את הבית, כך שבני הזוג נמצאים בו לבד והאינטראקציה ביניהם הופכת לאינטנסיבית יותר. משך הזמן שהם מבילים יחד ארוך הרבה יותר מאשר בכל שלב אחר במהלך שנות הנישואין (קוליק, 2000; Szinovacz, Ekerdt, 2000; Moen et al., 2001; Kulik, 2001; Vinick, 1992; Szinovacz & Schaffer, 2000). לפי גישה זו, הפרישה עשויה לאיים על הקשר הזוגי, וגם זוגיות ארוכה ויציבה ניצבת בתקופת זו בפני אתגרים ועלולה להיפגע בשל אובדן המרחב האישי של כל אחד מבני הזוג ומן הפלישה לטריטוריות השייכות לאחר (Iveniuk, Waite, Laumann, 2008; Bushfield, Fitzpatrick, & Vinick, 2008; Moen et al., 2001; McClintock, & Tiedt, 2014). יתר על כן, הפרישה מלווה לעתים ברדידה ברמת החיים או בפגיעה במצב הבריאות, המאלצת לעתים את אחד מבני הזוג לקבל עליו את הטיפול באחר ובבדידות חברתית הנגרמת בשל העדר קשרים חברתיים משמעותיים. תופעות אלו יכולות להיות בעלות פוטנציאל ליצירת מתחים ועומס על הזוגיות (Iveniuk et al., 2014). איכות הזוגיות מושפעת לעתים גם מעיתוי הפרישה של כל אחד מבני הזוג. כשאחד מבני הזוג פורש ומארגן לעצמו את חייו מחדש, הוא עלול להרגיש מאוים כשבן הזוג השני פורש בשל תחושה של פלישה לטריטוריה הפרטית שלו (Bushfield et al., 2008).

לצד השלכות הפרישה על איכות הנישואין נבחנה בספרות המחקר גם חלוקת התפקידים המגדרית לאחר הפרישה (Altschuler, 2001; Dorfman, 2002; Everingham, 2002; Solomon, Acock, & Walker, 2004; Szinovacz & Warner-Smith, 2007; Kulik, 2002; Harpster, 1994). גם בעניין זה הספרות אינה חד־משמעית ומציגה גישות שונות. יש הטוענים כי הפרישה היא בבחינת המשכיות לדפוסים שהתבססו במהלך השנים וכי נשים וגברים משמרים חלוקת עבודה מגדרית גם לאחר שפרשו (Solomon et al., 2004; Szinovacz & Harpster, 1994; Szinovacz & Schaffer, 2000). אחרים טוענים כי הפרישה היא הזדמנות ליצירת שוויון בחלוקת התפקידים והיא יכולה לשמש מנוף לשינוי, לטשטוש ההבדלים המגדריים ולשיתוף, ובעקבות כך היא תורמת לאיכות הזוגיות (Atchley, 1992; Barnes & Parry, 2004; Kulik, 2001, 2002). על אף המחקרים הרבים שבחנו את איכות הזוגיות לאחר הפרישה, עדיין ידוע מעט יחסית על הדרך שבה נשים תופסות וחוות את הזוגיות שלהן בתקופה זו של החיים.

### “אני עצמי” לאחר הפרישה

תקופת הפרישה מתוארת לעתים כתקופה המאפשרת לנשים מרחב של אוטונומיה והעצמה. לדוגמה, פרידמן (Fridman, 1993) טענה שנשים במחצית השנייה של חייהן

מרגישות שיש להן כוח וביטחון עצמי רב יותר מאשר בשלבי חיים קודמים. הילדים גדלו ועזבו את הבית, תחושות הלחץ והעומס פוחתות והן מרגישות תלויות פחות בכך הזוג ומשותררות ועצמאיות יותר (Silver, 2003). המחקרים מדווחים על נשים הרוצות להשתחרר מציפיות חברתיות, מתפקידן המגדרי במשפחה ומן ההגדרות הקושרות אותן לתפקידן כרעיות או כאימהות. הפרישה מעניקה להן את "החופש לבחור", בניגוד לתקופות אחרות בחייהן שבהן אפשרות הבחירה נמנעה מהן (Moen & Spencer, 2013; van Mens-Verhulst & Radtke, 2006). תמונה דומה עולה גם ממחקרו של גוטמן (Gutmann, 1975) שטען כי בתקופת אמצע החיים חלוקת התפקידים המגדרית מתרופפת, בין היתר בגלל ירידה בתפקיד ההורי. לדבריו, בתקופה זו נוצר היפוך במאפיינים ובתכונות, כך שגברים יכולים לבטא רגש רב יותר ולהיות פסיביים יותר, ואילו נשים מבטאות תוקפנות ופעלתנות רבות יותר וחוות התעצמות – תכונות שדוכאו במחצית הראשונה של החיים בשל חלוקת התפקידים המגדרית שהכתיבה תפקידים ברורים. עדות נוספת לכך ניתן למצוא גם במחקרה של ליבליך (1986), שבחנה מעברים ומשברים בקרב נשות קריירה בשלב של אמצע החיים. אף שהנשים במחקרה של ליבליך לא היו בגיל הפרישה אלא צעירות יותר, ליבליך תיארה נשים שחוו התחזקות, עצמאות וביטחון ביכולתן להצליח ודרישה לחלוקת תפקידים שוויונית יותר.

מספרות המחקר עולה כי נשים שפרשו רוצות לעשות משהו משמעותי בחייהן, ואם מצבן הכלכלי סביר ובריאותן טובה, הן רוצות לנצל תקופה זו (Gibson, Ashton, 2008; McCormack et al., 2004; Shaeffer, Green, & Autry, 2004). כמו כן, נמצא כי הן מדברות על הפרישה מן העבודה במושגים כגון "זמן לעצמי" ו"מרחב ומקום לעצמי" (Gibson et al., 2004; Price & Nesteruk, 2010, 2015; Queniarty & Charpentier, 2012). יתרה מזאת, הפרישה מכונה לעתים "חיים חדשים" בזכות שינוי סדרי העדיפויות ותחילתה של תקופה שהן יכולות להתמקד בה בעצמן, לפתח תחביבים ותחומי עניין אישיים, להשתתף בפעילויות פנאי שונות ולעשות למען עצמן (Price & Nesteruk, 2012; Queniarty & Charpentier, 2010). לפי גוטמן (2007, עמ' 38), המחצית השנייה של החיים מלווה בתהליך של ויתורים, קבלה והכרה במגבלות, אך מנגד נפתחות אפשרויות חדשות ורצון עז שלא להחמיץ אותן.

### מטרת המחקר

מאמר זה משתלב עם הספרות שנסקרה למעלה, אך מציע להאיר צדדים נוספים של פרישה מן העבודה במטרה לחשוף את הנרטיב העולה מן השיח הנשי שלאחר הפרישה. המטרה היא להבין את המשמעות הסובייקטיבית המוענקת לחוויית הפרישה ולחשוף את הפרשנות האישית שנשים מעניקות לה ולמערכת היחסים שלהן עם בני משפחתן בשלב זה של חייהן.

## שיטה

המחקר נערך באמצעות ראיונות בשיטה איכותנית והתבסס על הגישה הפנומנולוגית פרשנית. גישה זו חותרת להבין את מהות החוויה כפי שהיא נתפסת בעיני האדם עצמו, מתוך הנחה כי עצם ההתנסות בחוויה מבנה את תפיסת עולמו (Creswell, 2012; Denzin & Lincoln, 2008).

## המרואינות

במחקר השתתפו 21 נשים יהודיות בגמלאות בנות 58-75, שפרשו מן העבודה במהלך 10 השנים שקדמו למחקר. אחת מן הנשים עבדה עד גיל 70, ו־3 פרשו לפני גיל 60. בגילים אלו האדם יכול להתייחס לחיים בלא עבודה לאחר הפרישה, בשעה שהתקופה שעבד בה עדיין זכורה לו היטב. רוב הנשים (19) היו חילוניות, אחת הגדירה את עצמה דתייה ואחת הגדירה את עצמה מסורתית. רובן (18) היו נשואות, ו־3 היו גרושות. לכולן היו ילדים, ולרובן היו גם נכדים. רוב בני הזוג (16) היו אף הם בגמלאות, ורק 2 עדיין היו מועסקים בעת המחקר. אף שמדובר בקבוצה קטנה, נשמר הגיוון במשלחי היד, והנשים עסקו במגוון מקצועות. עם זאת, רובן ככולן עבדו במגזר הציבורי, כגון מורה, מנהלת בית ספר, אחות, פיזיותרפיסטית, טכנאית רנטגן, כוח עזר בבית חולים, מנהלת חשבונות, פקידה בבנק, מזכירה בעירייה או במשרד ממשלתי ומנכ"לית במשרד ממשלתי (למאפיינים חברתיים ודמוגרפיים של המרואינות ראונספח 1).

## הליך

הנשים נדגמו בדגימת קריטריון, או מדגם מכוון, כפי שכינתה זאת פאטון (Patton, 1990), כלומר לפי קריטריון מרכזי: פרישה מן העבודה במהלך העשור שקדם למחקר. איתור המרואינות נעשה בשתי דרכים עיקריות. האחת, באמצעות פנייה לארגונים, כגון שדולת הגמלאים, או פנייה למחלקות כוח אדם ומועדוני ותיקים של חברות גדולות במשק, כגון חברת החשמל, בנקים או בתי חולים. ארגונים אלו סייעו לי לאתר מרואינות פוטנציאליות שפרשו בעשור האחרון. דרך אחרת הייתה זיהוי נשים מבוגרות במקומות ציבוריים, כגון תחנות אוטובוס, רכבות, מכוני כושר, טיילת חוף הים, שווקים, קניונים ובתי קפה. פניתי לנשים שנראו בטווח הגילים המתאים, הצגתי את עצמי ואת נושא המחקר ושאלתי אם יסכימו להתראיין בנושא. כאשר אישה הביעה הסכמה, קבענו להיפגש במועד שנוח לה. לעתים קרובות הסתיים הראיון בהמלצה להיפגש עם חברה נוספת שפרשה, וכך איתרתי מרואינות נוספות בדרך של "כדור שלג".

כל הראיונות הוקלטו בהסכמתן של המרואיינות ותומללו לאחר מכן. לכולן הובטחה שמירה מוקפדת על אנונימיות ועל פרטיות. כדי שלא לחשוף את זהות הנשים, כל המובאות בהמשך המאמר הן בשמות בדויים. המחקר אושר על-ידי ועדת האתיקה של המכללה האקדמית גליל מערבי.

### הראיונות

הנשים במחקר רואיינו בראיונות עומק מובנים למחצה, המאפשרים לשלב בין שאלות מרכזיות קבועות מראש לבין גמישות וחופש לפתח דיאלוג עם המרואיינת ולהציג שאלות נוספות במהלך הריאיון לפי מידת הפתיחות של המרואיינת. מרבית הראיונות התקיימו בבתי המרואיינות, למעט שני ראיונות שהתקיימו בבתי קפה. את כל הראיונות ביצעתי בעצמי. במהלך הריאיון לא נכח בן משפחה נוסף, וכך נוצרה אווירה נעימה של פתיחות ואינטימיות ביני לבין המרואיינות. העובדה שאני צעירה מהן לא הייתה מכשול, ולפער הגילים בינינו לא הייתה משמעות. הספרות הדנה בסוגיית פער הגילים בין מראיין לבין מרואיין עסקה בשאלה אם חוקר צעיר יכול להבין את נקודת מבטו של אדם מבוגר, הנמצא בשלב בחיים שהחוקר עצמו עדיין לא התנסה בו, ואם יש הכרח שמראיין ומרואיין יהיו תמיד בני אותו גיל. הגישה השוללת את הבעייתיות בפער גילים מעין זה מבוססת על הרעיון שהבדלים בין מרואיין לבין מראיין יכולים לבוא לידי ביטוי לא רק בגיל, אלא גם בצבע, במין ובמעמד, והומוגניות אינה יכולה להבטיח שהמראיין יבין טוב יותר את המרואיין (Biggs, 2005; Tarrant, 2014).

הראיונות התבססו על מדריך ריאיון קבוע ועל שאלות מוכנות מראש שנשאלו לרוב בסדר קבוע, אם כי השיחה גלשה לעתים לנושאים נוספים. משך הריאיון היה כשעה וחצי בממוצע. המרואיינות נשאלו על החיים בהעדר עבודה, כגון האם הכינו את עצמן לפרישה וכיצד עשו זאת, על שעות הפנאי ועל חוויית הפרישה. כמו כן נשאלו שאלות בנוגע למשפחה, למערכות היחסים עם בן הזוג ועם הילדים מאז הפרישה וכן שאלות בנוגע לזקנה ולקשר בין פרישה לבין זקנה.

### ניתוח הראיונות

ניתוח הממצאים במחקר הפנומנולוגי הוא תהליך של סידור והבניה של מכלול הידע שנאסף בעת פירוק הנתונים לקטעים ולחלקי מידע וצירופם מחדש בסדר שונה כדי להבין את משמעותם (Creswell, 2012). לפי הגישה הפנומנולוגית ועל-פי השלבים שהציע ג'ורג'י (Giorgi, 1997), ניתוח הממצאים נערך בשלבים. בשלב הראשון נקראו התמלילים בקריאה חופשית. בשלב השני נקרא כל ריאיון בנפרד כדי לאתר קטגוריות מרכזיות, ולאחר מכן הוא נותח וחולק ליחידות משמעות ראשוניות. בשלב השלישי נערך ניתוח משווה על-ידי קריאה רוחבית של כל הראיונות לפי הקטגוריות שזוהו



בשלב השני, ועתה הן קובצו לקבוצות מידע הנראות שייכות לאותה תופעה. בשלב הרביעי אותרו בקריאה רוחבית נוספת קבוצות מידע דומות הקשורות ביניהן וקובצו לקטגוריות על רחבות יותר, שהן הנושאים המרכזיים (Giorgi, 1975, 1997). ניתוח הראיונות בדרך זו אפשר לפרק את הנושאים המרכזיים וגם להרכיבם מחדש, לאתר אירועים משמעותיים ולזהות דפוסים משותפים שחזרו בקרב מספר רב של מרואיינות, וכך ולגבש את הפרשנות בנוגע לחוויית הפרישה שלהן. העיקרון המארגן, שלפיו יוצגו הממצאים בהמשך, מבוסס על אותן קטגוריות על רחבות המהוות את הנושאים העיקריים כפי שעלו בראיונות.

רוב המובאות שבחרתי מייצגות מרואיינות אחדות. עם זאת, היו נשים שתוארו חוויה שונה של פרישה, והסיפור שהן סיפרו היה חריג לעומת סיפוריהן של המרואיינות האחרות. כדי להציג את התמונה הכוללת התייחסתי אפוא גם לסיפורים שלהן.

## ממצאים

### נשים מדברות על משפחה, ילדים ונכדים: "צריך לפתוח פרק חדש"

המשפחה, הילדים ובעיקר הנכדים הם מקור לאושר, לגאווה ולהנאה. ואולם, מן הראיונות עולה כי כאשר הנשים מדברות על משפחתן, הן מדברות בעיקר על הנכדים, מעט על הילדים ועוד פחות מכך על בן הזוג. הסבתאות תופסת מקום מרכזי בשיח על המשפחה, אך למרות ההנאה הנלווית לשהייה עם הנכדים, זה שיח דו־ערכי המעיד על מורכבות ועל רב־ממדיות. הסבתאות מענגת ומסבה אושר, אך היא גם מעייפת ומייגעת. מרואיינות רבות נוהרות שלא להיהפך למטפלות קבועות של נכדיהן, וכמעט בכל הראיונות נשמעו הצהרות כמו זו של אלה:

אלה: אני ממש לא סבתא במשרה מלאה. אם הם צריכים עזרה, אם הם נוסעים לסוף שבוע אז... אבל לא על בסיס קבוע, בשום אופן לא.

גם חוה אמרה דברים דומים:

חוה: אני מוכנה לבוא לעשות בייביסיטר כמה שעות, שעתים, שלוש, ארבע, בערב, אבל אני לא רוצה משהו קבוע, שכל שבוע אני אדע שאני תפוסה.

על אף ההנאה שבסבתאות הן חוששות מן המחויבות הכרוכה בטיפול בנכדים. נשים רבות רוצות שליטה בזמן שלהן ומביעות חשש פן הסבתאות תיטול מהן את השליטה. רונית, לדוגמה, שבעת הריאיון ציפתה ללידה הקרובה של נכדה הראשון, דיברה גם על האפשרות כי הסבתאות והציפיות ממנה לעזור יגולו את זמנה:

רונית: אני נורא מחכה לנכד הראשון, אבל אני גם נורא פוחדת שזה ינכס אותי ויבלע אותי לחלוטין, וזה גם התפקיד שמייעדים... אז הפחד שלי הוא שיצפו ממני ליותר מדי... הפחד שלי שזה ייקח חלק גדול מהזמן שלי.

חווה חוותה אף היא תחושה זו, וסיפרה שכאשר בנה ביקש ממנה לשמור על הנכד, בפעם הראשונה בחייה היא סירבה לבקשתו, כי היה חשוב לה לשמור על עצמאותה:

חווה: הבן שלי אמר לי "אולי יום בשבוע תחליפי את המטפלת ותשמרי על הנכדים, יום בשבוע משמונה עד חמש". אמרתי לא. אני לא רוצה לעבוד. פעם לא ידעתי להגיד לבנים שלי לא. עכשיו אני אומרת.

בפועל התמונה מורכבת יותר, ולעתים נראה כי ההצהרות הללו של חוסר רצון לקבל עליהן את תפקיד המטפלת אינן מיושמות בהכרח. אותן 18 נשים שהביעו התנגדות להיות מטפלות לנכדיהן, סיפרו כיצד הן עוזרות לילדים ושומרות על הנכדים לפחות פעם בשבוע. לדבריהן, לעתים הן מוותרות, משנות תכניות ודוחות פעילויות אחרות כדי לשהות עם הנכדים או לעזור במקרה שנתבקשו. כך אמרה ליאת:

ליאת: אם ילד חולה ואין אפשרות למצוא סידור אז אני מבטלת את התכניות והפעילויות שלי. לפעמים אני לוקחת אותן מהגן... משחקת אתו.

ואולם, מהמשך דבריה של ליאת ניתן ללמוד על יחסה הדו־ערכי לסבתאות דווקא כאשר סיפרה על חבריה:

ליאת: יש לנו זוג חברים שפרשו, אנשים משכילים, אבל הם נכנסו לטיפול בנכדים הכי עמוק שרק יכול להיות. מהבוקר עד הצהריים הם בקטע הזה... הם שבויים של העניין הזה... הם טוטל לוס לדעתי בעניין הזה... אני חושבת שזה נורא, אין לך על מה לדבר אתם. זה נורא.

היחס השלילי והבוז שליאת רוחשת למי שבחרו להשקיע את מרב זמנם בטיפול בנכדים ואינם עושים דבר נוסף בעל משמעות, ממחיש את הדו־ערכיות ביחסה לתפקיד הסבתא, שהרי גם היא, למרות הצהרותיה, מוכנה תמיד לבוא לעזרה ולטפל בנכדותיה. מרכזיות המשפחה באה לידי ביטוי גם בהבעת דאגה רבה. למעלה ממחצית הנשים השתמשו במילה "דאגה" כשדיברו ותיארו את היחסים עם הילדים, הן בעבר והן בהווה. כך לדוגמה סיפרה חווה:

חווה: אני אמא דאגנית, סבתא דאגנית, אני לא יכולה להגיד שלא, אבל אני נורא משתדלת לזכור שזה טוב לחשוב מחשבות חיוביות.

גם דבי תיארה תחושות של דאגה כאשר דיברה על הקשר שלה עם הילדים:  
דבי: אני נורא דאגנית, וכל דבר שקורה עם הילדים שלי אני לוקחת ללב. זה מדיר שינה מעיניי.

אמנם הקשר עם הילדים ועם הנכדים מסב לנשים הנאה ואושר, אך רובן הגדול (18) דיברו על המשפחה ועל תפקידי הבית במושגים של עול, מחויבות ומעמסה ועל כך שהן אינן רוצות להישאב לתפקידים אלו בעקבות הפרישה ולהיות עקרות בית, כפי שניסחה זאת חוה:

חוה: לא פרשתי כדי להיות עקרת בית משועממת.

גם אלה תיארה אותה הרגשה:

אלה: אני לא אוהבת את התפקיד הזה שלי בבית.

אצל כמה מהן נתפסה עבודת הטיפול בבני המשפחה כמעט כמו "עבודות", והיו אף שהשתמשו במילה זו כדי לתאר את תחושתן בנוגע לתפקידן בבית.

חוה: כל השנים הייתי בשביל הילדים, בשביל הבעל, בשביל המשפחה, בשביל העבודה, כן, ואיפה אני?... אני לא מוכנה להיות עבד עוד פעם. זאת אומרת הייתי עבד לעבודה, עבד למשפחה, הייתי עבד, אני חושבת שאני הרסתי לעצמי את הבריאות. הפרישה נתנה לי זמן להקדיש לעצמי ולחשוב על עצמי. כל החיים טיפלתי באחרים, עכשיו אני מטפלת בעצמי. וזה עושה לי טוב, באמת.

כמעט בכל הראיונות הדגישו הנשים כי הן כבר מילאו את חובתן ועשו מעל ומעבר למען המשפחה והילדים ועתה הגיע הזמן לדאוג לעצמן, כפי שנראה בהמשך. הפרישה נתפסת בעיניהן כאתר של שחרור המאפשר להן להתנגד לתפקיד המסורתי שמילאו כל חייהן. בנקודת זמן זו, לאחר שפרשו, הן מרגישות שניתן לפתוח פרק חדש בחיים ולשנות את מיקומן ואת תפקידן כרעיות או כאימהות. אלה, לדוגמה, ניסחה זאת כך:

אלה: אני חושבת שבגיל מסוים צריך לפתוח פרק חדש. פרק ראשון היה ילדים, משפחה, ילדים, פרק שני היה עבודה, פרק שלישי, הפרישה, עם כל התכנים שלה, צריך להיפתח לדברים חדשים.

### נשים מדברות על זוגיות: "אני נלחמת על הפרטיות שלי"

בהעדר עבודה ולאחר יציאת הילדים מן הבית נהפך הקשר בין בני הזוג למרכזי ואינטנסיבי. נשים רבות דיברו על הצורך להתארגן מחדש בתוך מערכת היחסים הזוגית כדי להתאימה למציאות החדשה שנוצרה בעקבות הפרישה, כפי שסיפרה חוה:

צריך ללמוד לחיות אחד עם השני וצריך המון סבלנות, כי זה שונה מהתקופה שעובדים ואז כל אחד מתעסק גם בדברים אחרים, אז צריך יותר ויתורים, הרבה יותר פשרות אבל גם לא לוותר לגמרי.

היציאה של בני הזוג לגמלאות אינה מתרחשת בדרך כלל באותה עת, אלא בהפרש של חודשים או אף שנים. בדרך כלל האישה פורשת ראשונה, ובן הזוג מצטרף אליה מאוחר יותר. במהלך השנים הפך אפוא הבית לטריטוריה שלה, וכאשר בן הזוג פורש, עולה החשש כי יפלוש למרחב שלה אם לא ימצא עיסוקים ותחומי עניין משלו. רוב המרואיינות (17) דיברו על הצורך בפרטיות ובמקום משלהן, כפי שאמרה חוה:

חוה: אני צריכה את המרחב שלי.

לאחר פרישת בן הזוג הנשים מעדיפות לשמור לעצמן כמה שעות ביום בלא נוכחותו, כפי שסיפרה רחל:

רחל: אמרתי את זה לבעלי, השעות של הבוקר הן שלי, כל אחד הולך לדרכו, כל אחד והפעילויות שלו.

דברים ברוח דומה, המחדדים את השיח העצמאי עלו גם בריאיון עם אלה:

אלה: אני לא מתכוונת לצמצם את הפעילות שלי, ממש לא. נכון להיום אני בתוך המערכת המשפחתית הזו עושה מה שבראש שלי, ואתה רוצה אתה בא, לא רוצה, לא, אבל אני לא אומרת "טוב, אני לא הולכת לזה כי אתה לא רוצה לבוא".

אמירות מסוג זה מבטאות את הצורך בשמירת גבולות ובכינון אישיות אינדיבידואלית ועצמאית בתוך הזוגיות, לצד החיים המשותפים. פלישה לטריטוריה של האחר נתפסת כמאיימת, והשיח המתאפיין בשמירה על הגבולות מבטא את הצורך להבחין בין זהויות, בין "אני" שהוא "עצמי" לבין "אני" שהוא חלק ממערכת זוגית. מדברי הנשים עלה כי הן מעוניינות ליצור לעצמן זהות נפרדת, לא מתוך היותן חלק מזוג ולא כרעיות, אלא מעצם היותן ישות נפרדת ועצמאית. בן הזוג נתפס לעתים כגורם מפריע העלול להתערב ולשנות שגרה שהתקבעה בטרם פרש, והן חוששות לאבד את המרחב הפרטי שלהן, כפי שסיפרה אלה:

אלה: אני נלחמת על הפרטיות שלי, אני עושה המון דברים ואני לא רוצה שזה ייפגם בגלל שהוא גם בפנסיה.

העצמאות החדשה שנשים חוות בעקבות פרישתן, אינה עולה לעתים בקנה אחד עם ציפיות הסביבה הקרובה להן. הפרישה זימנה להן הזדמנות ליהנות ולבלות לבד, גם בלא

בן הזוג, והן אכן עושות זאת, גם אם לבן הזוג ציפיות אחרות מהן. בעקבות ציפיות סותרות אלו עלולים להתפתח קונפליקטים המבטאים את הקושי של בני המשפחה לקבל את השינוי שחל בהן. חוה, לדוגמה, סיפרה כי אינה מוכנה לוותר על תכניותיה ולהתאים את עצמה למגבלות של בעלה ולקושי שלו לקבל את השינוי שחל בה:

חוה: אני לא אשמה שהוא לא יכול לצאת לטיולים, כי הוא חושב שאולי הוא לא יוכל ללכת כי יכאבו לו הרגליים. אז אני הולכת לבד, מה שלא הייתי עושה פעם... לא הייתי משאירה אותו לבד בבית בשבת, פעם הייתי מבקשת שיבוא, היום אם הוא לא רוצה לבוא, אז אני הולכת לבד. החלטתי שאני לא מוותרת. חשוב לי גם לתת לעצמי. כל החיים שלי רק נתתי לאחרים, לבעל שלי, למשפחה, לילדים, לנכדים... עכשיו מגיע לי להקדיש לעצמי. ואני עושה את זה בהנאה ואני גם יודעת להגיד לא. למדתי להגיד לא. פעם לא ידעתי להגיד לא... והבעל שלי לא כל כך מרוצה מהשינוי באופי שלי, הוא לא מכיר אותי ככה, כי תמיד הייתי עושה בשביל אחרים, בשבילו, בשביל הילדים ורק אחר כך חושבת על עצמי. עכשיו, אני לא רק חושבת על עצמי, אני גם מצהירה על זה. וזה מאוד משמח אותי שאני יכולה לעשות את זה, אבל זה נורא מכעיס אותו...

עם זאת, לצד השיהי המבקש פרטיות ומרחב אישי, שתיים מן המרואיינות דיברו על זוגיות במושגים של חברות, הקשבה, הבנה, סבלנות ואינטימיות, כפי שהעידה דינה:

דינה: מקשיבים יותר אחד לשני. אני שומעת ממנו מה קורה לו במשך היום, אנחנו יותר עושים דברים ביחד.

שתי מרואיינות נוספות דיברו על הצורך להתפשר ולהשלים עם המציאות החדשה שנוצרה בשל מגבלות בריאות ואילוצים שאירעו לאחר הפרישה. דניאלה, לדוגמה, סיפרה:

דניאלה: כשאת צעירה יש חיכוכים עם הבעל על זה ועל זה, אבל אחרי שעוברים התקף לב וניתוחים עם הבעל, מה אני צריכה להרגיז אותו. הכול מתגמד.

גם רחל תיארה זוגיות רגועה יותר, סוערת פחות ופשרנית יותר:

רחל: שאני אגיד לך שאין בכלל, זה לא נכון, אבל הרבה פחות. האמת הרבה פחות אולי זה גם עניין של הגיל, מחכימים אולי, אבל הרבה פחות... עכשיו לומדים להבליג.

נשים מדברות על היפוך ביחסי הכוחות: "הייתי תלותית, ועכשיו אני לא"

בספרות המחקר העוסקת במגדר ובמאזן הכוחות בתקופה שלאחר הפרישה כפי שנסקף למעלה, מוצגות תפיסות שונות הנוגעות לחלוקת התפקידים המגדרית. אחת מהן מניחה כי חלוקת תפקידים זו הולכת ומיטשטשת עם סיום תפקידו של הגבר כמפרנס עיקרי (קוליק, 2000), ועמה משתנים גם יחסי הכוחות בין בני הזוג. הפרישה היא אפוא הזדמנות לשינוי החלוקה המגדרית וליצירת שוויון (Russell, 2007; Solomon et al., 2004; Szinovacs, 2000). מן הממצאים עולה כי נוסף על השינוי בחלוקת התפקידים, מתרחש היפוך ביחסי הכוחות ובמאפיינים הנשיים והגבריים, כפי שהגדיר זאת גוטמן (Gutmann, 1975). אף שהמראיונות במחקר זה לא נשאלו על הבדלי מגדר, הן דיברו עליהם בהרחבה ואף בחרו להדגיש את ההבדלים ביניהן לבין הגברים. ואולם, מן הראיונות עולה כי הנשים אינן מתארות את הבדלי המגדר כדי לבטא את נחיתותן ואת מיקומן הנמוך, כי אם להפך. השימוש בהבדלי המגדר נועד לתאר את יתרונן הבולט על הגברים – התלותיים, חסרי האונים והמשועממים – כהגדרתן. כך הופך השיח המגדרי לאמצעי המסייע להן להבנות את עצמן כנשים חזקות, עסוקות, עצמאיות ובלתי תלויות:

אלה: לדעתי, גברים, קשה להם למצוא עיסוקים. קודם כול בין גברים ונשים יש הבדלים משמעותיים, והפרישה שלו תהיה יותר קשה לו, כי קשה יהיה לו להעסיק את עצמו... יהיה לו קשה יותר ליהנות מכל מיני דברים קטנים, הם לא יודעים ליהנות מזה, הגברים, והם גם לא יודעים להעסיק את עצמם בהרבה פעילויות. כן, אישה יכולה לעשות שניים-שלושה דברים ביחד, היא מלאה. הם עושים דבר אחד. לדעתי הם די מסכנים בפנסיה. [צוחקת] כן. בכלל נשים יותר מוצלחות.

השיח המגדרי הנשי המציג אותן כחזקות ועסוקות, בניגוד לגברים המוצגים כמסכנים, מבוסס במידה מסוימת על ההבחנה הבינרית בין המרחב הציבורי לבין הזירה הביתית, אך מן הראיונות ניכר שהתרחש מהפך. הנשים הן המצויות במרחב הציבורי, עסוקות ופעילות, ואילו גברים נשארים בבית חסרי תעסוקה, כפי שעלה בדבריה של חוה:

חוה: אני יותר אוהבת לצאת, והוא יותר אוהב לשבת בבית.

היפוך יחסי הכוחות מעניק גם לאלה, לדוגמה, תחושה של עליונות, עצמאות וכוח, והיא שגורמת, לדעתה, לבעלה לקנא בה לראשונה בחייה:

אלה: אני אומרת לך שהוא מקנא, מקנא אולי זו מילה קצת קשה אבל מקנא, מקנא זו המילה, בזה שכאילו אני השתחררתי... אני כבר לא תלותית. הייתי תלותית. ועכשיו אני לא. וזה אחד הדברים הכי נפלאים שקרו לי מאז שפרשתי.

היפוך יחסי הכוחות, הגורם לתחושת השחרור ולביטול תחושת התלות, עלול לפעול לעתים לרעת הנשים. שתי מרואיינות סיפרו כי דווקא לנוכח חוסר האונים והתלות של בן הזוג בהן, הן נאלצו לוותר על פעילויות ולהישאר לצדו כדי שלא יישאר לבד. וכך אומרת ג'ני:

ג'ני: אם הוא יושב בבית, מאוד לא נעים לי לקום וללכת לפעילויות שלי. התלות שלו בי גרמה לי להישאר בבית ולא לצאת לשום דבר.

יתר על כן, בתוך השיחה האינדיבידואליסטי העצמאי שהן מככבות בו בקדמת הבמה, עסוקות ופעילות ובלתי תלותיות, מתגלעים חששות שמקורם בהיפוך יחסי התלות. כאשר הבעל תלוי בהן הוא למעשה מסכן את העצמאות החדשה שקיבלו, והדבר מעורר אצלן דאגות ופחדים, כפי שסיפרה ליאת, המייצגת בדבריה נשים נוספות שבעליהן עדיין לא פרשו. היא דיברה על הפחד שלה בעקבות הפרישה הצפויה של בן זוגה ועל דאגתה שמא יהיה משועמם, חסר תעסוקה ובודד מאחר שאינו יודע להעסיק את עצמו. לדבריה, הדבר יעמיד את עצמאותה בסכנה, והיא עלולה לאבד את החופש שלה.

ליאת: הוא מחכה מאוד לפרוש, אבל אני אומרת לו שלא יפרוש עדיין. אני פוחדת מזה שהוא יפרוש. כי יש דברים שאני הולכת עם חברות ולא אתו. ואני אומרת לו שיהיו דברים שהוא לא יוכל לבוא אתי ולעשות אתי יחד, כי אצל הגברים זה לא מפותח, ואני פוחדת שהוא ימצא את עצמו לבד. הוא יודע שגברים זה לא נשים. אני חוששת שבקלות הוא ימצא את עצמו לבד בבית, אני בהחלט חוששת.

לסיכום, ניתן לומר כי לאחר פרישתן מן העבודה הנשים מתבוננות בהבדלי המגדר בדרך שונה. במשך שנים רווחה בחברה התפיסה שראתה בגבר את החזק, מי שעיסוקיו הם בעיקר במרחב הציבורי, ואילו האישה נתפסה כחלשה, מי שעיסוקיה הם בעיקר במרחב הביתי. לתפיסתן של הנשים הפורשות, הבדלי המגדר פועלים לטובתן לאחר הפרישה ומעניקים להן כוח ועצמאות, ואילו הגבר נתפס כמי שבהעדר עבודה נותר חסר אונים, בלא מסגרת חברתית, בודד וחלש.

### נשים מדברות על עצמן: "הפרישה היא מחויבות שלי לעצמי"

על רקע הגיוון במשלחי היד של המרואיינות בלט הדמיון בשיח המתאר את רצונן לפתוח פרק חדש בחיים, הנובע מתחושות העצמה שהן חוות לעומת תקופות קודמות בחייהן. הנשים תיארו את עצמן כחזקות ועצמאיות, לא עוד מריונטות, כהגדרתן, לא כפופות למרות הנובעת ממסגרת העבודה או מן המסגרת המשפחתית או הזוגית. פגשתי נשים העומדות על כך שתקופה זו בחייהן תהיה מוקדשת בעיקר להנאתן, כפי שניסחה זאת דניאלה:

דניאלה: בגיל 60 את רוצה בשביל עצמך... מגיעים לגיל שאת רוצה שיהיה לך זמן לעצמך.

נשים אלו מרגישות כי הזמן קצוב והן רוצות להגשים את החלומות של עצמן ולא של אחרים, הן מרגישות שמשוהו השתנה בהן, כפי שסיפרה חוה:

חוה: האישיות שלי מאוד השתנתה בעקבות הפרישה, ואני חושבת שלטובה. אני מאוד מרוצה מעצמי עכשיו והפרישה רק תרמה לזה. כי אני חושבת המון על עצמי, איך לפנק את עצמי, ואיך לעשות דברים לעצמי כי הזמן קצר וצריך ליהנות.

הפרישה מן העבודה נתפסת כתקופה של שחרור מן העבודה בשכר לא רק במישור הפורמלי, אלא גם במישור המשפחתי והאישי. הן מרגישות כי במשך שנים הן שירתו אחרים וטיפלו באחרים, בעבודה ובמשפחה, ועתה, לאחר הפרישה, הן רוצות להשתחרר מן הכבלים ולשרת בעיקר את עצמן. הדברים שאמרה אלה מופיעים גם אצל נשים נוספות, והם משמשים דוגמה לשיח השחרור:

אלה: כל השנים הייתי בשביל: בשביל הילדים, בשביל הבעל, בשביל המשפחה, בשביל העבודה, עכשיו זה בשבילי... הייתי של: אמא של, אשתו של, הבת של... עכשיו חזרתי לעצמי... הייתי רק מריונטה, עכשיו אני לא.

הנרטיב העולה מן השיח הנשי בעקבות הפרישה מתאר נשים החוות שינוי ורוצות בפעם הראשונה לעשות "בשביל עצמן". אם פעם הן היו חסרות זהות עצמאית והוגדרו רק דרך יחסן לאחרים, כפי שתיארה אלה, בעקבות הפרישה חל בהן שינוי. ביטויים, כגון "חזרתי להיות עצמי" או "חזרתי לעצמי וזה אחד הדברים הנפלאים שקרו לי" או "אני לא תלוית יותר", עלו שוב ושוב בראיונות רבים וחיוקן את תחושת השחרור על היבטיו השונים. לאחר הפרישה הן מעזות יותר ונוכחות לדעת שהן מסוגלות לעשות דברים שלא חשבו שהן יכולות. הן נעשו אסרטיביות הרבה יותר בתקופה זו של חייהן, והן למדו לומר "לא", גם כאשר הסירוב מכוון לבני המשפחה הקרובים ביותר. חוויית השינוי שחל בהן בעקבות הפרישה באה לידי ביטוי גם בזירת הגוף ובמראה החיצוני, כפי שתיארה חוה:

חוה: הפרישה עשתה לי טוב מאוד. עובדה, אני נראית עכשיו יותר טוב, אני מרגישה יותר טוב, אני בריאה בגופי ובנפשי.

גם אלין סיפרה כיצד השתנתה לאחר הפרישה במראה החיצוני וחזרה להיות מה שתמיד רצתה להיות אך לא העזה בגלל מוסכמות חברתיות ונורמות מחייבות:



אלין: אחרי הפרישה, הם אמרו שהתחלתי לפרות. ופרחתי את יודעת, בשנה הראשונה היה לי קשה, אבל אחר כך צבעתי את השיער לצבע אחר, הייתי בלונדינית ופתאום צבעתי לג'ינג'ית.

עם זאת, גם תמונה זו מורכבת ואינה אחידה. במהלך הראיונות פגשתי שתי נשים שאינן משתתפות בשיח העצמאות ו"בהגיגות השחרור", כל אחת מסיבותיה. הן ממשיכות למלא אחר הציפיות של בני המשפחה, לעזור ולסייע לבן הזוג. ג'ני, שבעלה עבר אירוע מוחי קל, היא דוגמה לקול האחר:

ג'ני: עכשיו אני דואגת לו [לבעל] בגלל שהוא היה חולה. פעם חשבתי שכשאני אצא לפנסיה, אני אעשה מה שאני רוצה, חשבתי שיהיה לי יותר זמן לעצמי, אבל אין לי זמן. אולי זה אופי. יש לי חברות שהן עושות מה שהן רוצות. הן לא מתחשבות. לא שהן רעות, אבל הן, הן קודם. הן אומרות: "אנחנו צריכות לדאוג קודם לעצמנו ואחר כך לאחרים". אצלי זה להפך. אני דואגת קודם לאחרים ואחרי זה לעצמי.

ניתן לסכם ולומר אפוא כי ממרבית הראיונות עולה שיח של עצמאות ושחרור המבטא את כוחן של הנשים שנעשו אסרטיביות ורוצות לפתוח פרק חדש בחיים, לחוות ולהתנסות בדברים חדשים. נשים אלו רוצות את החופש לבחור אם לעזור ומתי לעזור, כמה לעזור ובאיזו תדירות, כפי שניסחה זאת חוה:

חוה: יותר לתת לעצמי, יותר לפנק את עצמי, ופחות להעמיד את עצמי לרשות כל העולם.

ליאת ניסחה זאת כך בסיום הריאיון עמה:

ליאת: אני מרגישה שיש לי יותר עצמאות. הפרישה היא כאילו מחויבות שלי לעצמי.

## דיון: פרישה כזירה של נשים

מחקר זה חשף כיצד נשים מדברות על חווייתן הסובייקטיבית לאחר הפרישה מן העבודה. חקר הפרישה היה עד כה בעל אופי גברי בעיקרו, ופרישתן של נשים נתפסה כחזרה לתפקידי עקרת הבית, האם, הרעיה או הסבתא. על רקע זה בחרתי להדגיש במחקר את קולן של הנשים ואת האופן שבו הן מייצרות שיח פרישה, המעמיד אותן במרכז הבמה על אף החברה המאדירה את המשפחתיות.

על-פי פרספקטיבת מהלך החיים שהוצגה בקצרה (George, 1993), נראה כי המעבר לשלב הפרישה ולחיים בלא עבודה שימש להן נקודת פתיחה לפרק חדש בחיים ונקודת

מפנה המעניקה להן הזדמנות לארגן מחדש את סדר העדיפויות, את הרצונות ואת הצרכים שלהן, כך שיעמדו מעל אלו של האחרים. באמצעות דיבור על הצורך ב"זמן לעצמי" הן כותבות מחדש את התסריט לחייהן, ותסריט זה מבטא התנגדות לתחושת האשמה שליוותה אותן במהלך החיים בכל פעם שהעזו לעשות דבר כלשהו למען עצמן. התסריט החדש מספר את סיפורן של הנשים שאינן רוצות להיות עקרות בית ואינן רואות בסבתאות תפקיד מרכזי בעת הזאת של חייהן, אלא שואפות להיות עצמאיות לבחור, להחליט החלטות, להיפגש עם חברות ולעצב את חייהן לפי ראות עיניהן. הן נשים מפוכחות המדברות על התנערות משייכות למסגרת משפחתית מחייבת, שאינן רוצות להיות מוגדרות עוד כ"אשתו של..." או "אמא של...". בתסריט שהן כותבות לעצמן, מככבת אישה מבוגרת, גמלאית, פעילה, המחויבת לחירות ולאפשר שלה בלבד, גם אם המציאות שונה. שיח הפרישה הנשי מציג אפוא מציאות מורכבת: מצד אחד, נשים התופסות את עצמן כחזקות, עצמאיות, משוחררות מנטל המשפחה והעבודה ומכבלי העבר, ומן הצד האחד נשים המחויבות למשפחה ולטיפול בנכדים. כך הופך שיח השחרור והעצמאות לשאיפה שאינה מתממשת בהכרח. ואולם, גם אם בפועל הן לא מממשות את השאיפה לחופש, וגם אם תחושת השחרור נותרת כאשליה בלבד שאינה מתגשמת, היא מתקיימת ונוכחת בשיח שהן מציגות.

על רקע התפיסה הרואה בפרישתן מן העבודה חזרה ל"מקומן הטבעי" בבית ועל רקע הציפיות המופנות כלפיהן מצד בני המשפחה הרוצים את עזרתן, התנגדותן אינה מובנת מאליה. סירובן לקבל את התפקיד המצופה מהן, שבעבר ביצעו ללא עוררין, מעמידה אותן כיום מול בני משפחה המתקשים לקבל את השינוי שחל בהן. יתר על כן, החברה הישראלית מאופיינת בלכידות משפחתית חזקה במיוחד, כפי שטענה, לדוגמה, פוגל ביזואוי (Fogiel-Bijaoui, 2002), ורוח האינדיבידואליזם של הפורשות אינה עולה בקנה אחד עם ערכי המשפחתיות.

מציאות מורכבת זו מעמידה אותן בפני דילמה: מצד אחד, הפרישה מביאה עמה תחושה של אוטונומיה, עצמאות, אסרטיביות ושליטה על החיים, בדומה לטענות החוקרים (McCormack et al., 2008; Quéniart & Charpentier, 2012), ומן הצד האחר ניצבת המשפחה, המנסה להחזיר אותן לתפקידים המסורתיים בבית. כך הופכת חוויית הפרישה לרוויית סתירות וקונפליקטים, והיא מלווה ברגשות מעורבים: הן עצמן רוצות לבלות עם הנכדים ולעזור לילדים, אך בה בעת גם לשמור על עצמאותן ולעשות פעילויות בעלות משמעות לעצמן. אם כן, היחס הדו־ערכי כלפי החופש והשחרור מחיי "העבודות" לאחר הפרישה הוא חלק מן הנרטיב המבנה את שיח הפרישה הנשי.

יתר על כן, החברה המערבית המודרנית, המייחסת חשיבות רבה לעשייה בעלת משמעות, משדרת לפורשות מחיי העבודה מסרים סותרים ומנוגדים. מצד אחד, מצופה מהן להמשיך להיות פעילות ומועילות בהתאם לערכיה של אתיקת העשייה (busy ethic) (Ekerdt, 1986) ולהתאים את עצמן למודל של "פרישה וקנה פעילה" (McCormack, 2008), ולכן עליהן להיות עסוקות במגוון פעילויות, כגון התנדבות, חוגים ולימודים,

ולא להסתפק בביצוע תפקידי הבית המסורתיים. מן הצד האחר, החברה מעודדת נשים צעירות להשתתף בשוק העבודה, ובה בעת מייצרת נורמות המעודדות במידה מסוימת הישענות על עזרת הסבתות הפורשות, ובני המשפחה מצפים מהן אפוא לעזור ולטפל בעיקר בנכדים הצעירים. אם כן, נראה שגם בחברה הישראלית התפקיד ההורי מתארך בשנים האחרונות ואינו מסתיים, אלא מוחלף בתפקיד סבתאי, על הציפיות הנגזרות ממנו (מנור, 2008).

חוויה קונפליקטואלית זו באה לידי ביטוי גם בכל הנוגע לזוגיות, המתוארת במושגים של "יחד" ו"לחוד". מדובר ברצון של נשים להיות עצמאיות וחופשיות בתוך המערכת הזוגית: לא לאבד את חירותן, לא להיטמע ולא להיבלע בתוך הזוגיות, כי אם לחוות את הפרישה באופן עצמאי, ולכן הן תובעות לעצמן פרטיות לפחות למשך כמה שעות ביום. הנשים הפורשות המרואיינות במחקר, מנסות לסמן ולהגדיר מחדש את הגבולות בתוך המשפחה, בין היותן רעיות לבין היותן בעלות ישות נפרדת. החברה הישראלית המשפחתית והנורמות העמומות אינן מספקות תסריט ברור וחד-משמעי לאופי הזוגיות בשלב זה בחיים, והדבר מאלץ אותן לנהל משא ומתן באשר למיקומו של הגבול. החשש מאובדן האוטונומיה אם בן הזוג יפלוש לטריטוריה הנחשבת שלהן, הוא חלק משיח הפרישה.

אף שחלוקת התפקידים יכלה להיות מטושטשת ומגדרית פחות בהעדר משימות ייחודיות לנשים ולגברים, הנשים עצמן הן שמחדדות את ההבדלים המגדריים ואת הסטראוטיפים במטרה לחזק את מעמדן במערכת הזוגית. ואולם, בשונה משלבים קודמים בחיים, בשלב זה תפיסתן בנוגע למאפיינים המגדריים הרווחים בחברה הופכת את כיוונה, כך שהן נתפסות כחזקות ובעלות שליטה ועצמאות בשעה שכן הזוג מתואר כחלש ותלותי. הבניית ההבדלים המגדריים באופן זה תורמת לתחושת העצמה אל מול חולשותיו של בן הזוג, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בשיח הפרישה שלהן.

ממצא זה עולה בקנה אחד עם תאוריית היפוך התפקידים (ראו אצל Gutmann, 1975), המורה כי כאשר הלחץ הנובע מן התפקיד ההורי נחלש, גם חלוקת התפקידים המגדרית מיטושטשת ונוצר היפוך במאפיינים הנשיים והגבריים. כך יכולים בני הזוג לבטא רגשות שהודחקו במהלך השנים, גברים נעשים פסיביים יותר ונשים חשות התעצמות ורצון להיות פעילות. זאת ועוד, כפי שכתבה ליבליך (1986) על נשים באמצע החיים, כאשר העומס הכרוך בתפקיד ההורי יורד, הנשים יכולות להתפנות ולהתמסר לצרכים שלהן ולהתפתח באופן עצמאי, ולכן התחושה המלווה אותן בשלב זה בחייהן מאופיינת בשחרור ובפתיחות לקראת הזדמנויות חדשות.

אמנם בראייתן של הנשים הפורשות מעולם העבודה, המשפחה לא איבדה את מרכזיותה, אך הפרישה מאפשרת להן להתמקם בעמדת כוח שלא הייתה ידועה להן טרם הפרישה. הן מדברות על יכולתן להתנגד לסטראוטיפים ולא לקבל עליהן את התפקיד הטיפולי שבני המשפחה מייעדים להן, על יכולתן להתנגד לתפיסה המשעבדת אותן לבית ועל האפשרות לעשות בפעם הראשונה יותר למען עצמן. בדומה לממצאים של

פרייס ונסטרוק (Price & Nesteruk, 2010), גם הפורשות במחקר זה מרגישות שבפעם הראשונה בחייהן הן נותנות קדימות לצרכים ולרצונות שלהן לפני אלו של האחרים. עם זאת, הצורך במציאת האיזון בין משפחה לבין עבודה מחוץ לבית, שלווה את הנשים במהלך כל שנות עבודתן, לא נעלם, והוא נמשך גם לאחר הפרישה. ההבדל הוא שעתה הן מחפשות את האיזון בין המחויבות לטיפול בבני המשפחה לבין המחויבות לעצמן.

### מגבלות המחקר

מחקר זה התייחס לנשים יהודיות בלבד שמצבן הבריאותי טוב יחסית, ורובן הן בנות המעמד הבינוני. לפיכך, יש במחקר זה אפשרות להטיה מעמדית. ברור כי לא כל הנשים חוות את הפרישה כתקופה של שחרור ושל חופש, וחויית הפרישה כפי שסופרה לי אינה מייצגת את כלל הנשים שפרשו ואין במחקר כוונה להכליל. כל ניסיון לתאר את חויית הפרישה הנשית כחוויה אחידה אינו תואם את המציאות, כפי שטוען השיח הפמיניסטי הביקורתי (Berkovitch & Manor, 2019). למרות מגבלות מחקר הממצאים תורמים ומוסיפים נדבך לידע על הפרישה מן העבודה, כפי שנשים חוות אותה, ולתפיסותינו בנוגע אליה.

### מקורות

- גוטמן, ד' (2007). האם איחורתי את הרכבת? משמעות החיים במחצית השנייה של החיים. בן שמן: מודן.
- הקר, ד' (2008). הורות במשפט: מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי משמורת וראייה בגירושים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, סדרת מגדרים.
- ליבלוך, ע' (1986). מעברים ומשברים של אמצע החיים אצל נשות קריירה מצליחות. מגמות, כט(3), 267-256.
- מנור, ש' (2008). נשים וגברים מספרים את סיפור פרישתם מהעבודה: שיח חדש על זהות, זיקנה ופרישה (עבודת דוקטורט). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קוליק, ל' (2000). זוגיות בתהליך הפרישה לגימלאות: גברים מול נשים. חברה ורווחה, כא(4) 487-467.

Altschuler, J. (2001). Meaning and centrality of caring activities among older women. *Journal of Women & Aging*, 13(3), 79-100.

Atchley, R. C. (1992). Retirement and marital satisfaction. In M. Szinovacz, D. Ekerdt, & B. H. Vinick (Eds.), *Families and retirement* (pp. 45-158). Thousand Oaks, CA: Sage.

Barnes, H., & Parry, J. (2004). Renegotiating identity and relationships: Men and women's adjustments to retirement. *Ageing and Society*, 24, 213-233.

- Bengtson V. L., & Allen, K. R. (1993). The life course perspective applied to families over times. In P. G. Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W. R. Schumm, & S. K. Steinmetz (Eds.), *Sourcebook of family theories and methods: A contextual approach* (pp. 469-504). New York, NY: Plenum.
- Berkovitch, N. (1997). Motherhood as a national mission: The construction of womanhood in the legal discourse in Israel. *Women's Studies International Forum*, 20, 605-619.
- Berkovitch, N., & Manor, S. (2019). Narratives of Israeli women in retirement: Rewriting the gender contract. *Sex Roles*, 80(3-4), 200-217.
- Biggs, S. (2005). Beyond appearances: Perspectives on identity in later life and some implications for method. *Journal of Gerontology*, 60(3) 118-128.
- Bushfield, Y. S., Fitzpatrick, R. T., & Vinick, H. B. (2008). Perceptions of "impingement" and marital satisfaction among wives of retired husbands. *Journal of Women & Aging*, 20(3-4), 199-213.
- Creswell, J. W. (2012). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Davey, A., & Szinovacz, M. E. (2004). Dimensions of marital quality and retirement. *Journal of Family Issues*, 25, 431-464.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2008). *The landscape of qualitative research* (Vol. 1). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dorfman, L. T. (2002). Retirement and family relationships: An opportunity in later life. *Generations*, 26, 74-79.
- Duberley, J., Carmichael, F., & Szmigin, I. (2014). Exploring women's retirement: Continuity, context and career transition. *Gender, Work & Organization*, 21(1), 71-90.
- Ekerdt, D. (1986). The busy ethic: Moral continuity between work and retirement. *The Gerontologist*, 26, 239-244.
- Elder, G. H. (1985). Perspectives on the life course. In G. H. Elder (Ed.), *Life course dynamics* (pp. 23-49). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Everingham, C., & Warner-Smith, P. (2007). Transforming retirement: Rethinking models of retirement to accommodate the experiences of women. *Women's Studies International Forum*, 30(6), 512-522.
- Fogiel-Bijaoui, S. (2002). Familism, postmodernity and the state: The case of Israel. *The Journal of Israeli History*, 21, 38-62.
- Friedman, A. (1993). Getting powerful with age: Changes in women over the life cycle. In Y. Atzmon & D. N. Izraeli (Eds.), *Women in Israel* (pp. 183-192). New Brunswick, NJ: Transaction.

- George, L. K. (1993). Sociological perspectives on life transitions. *Annual Review of Sociology*, 19, 353-373.
- Gibson, H., Ashton-Shaeffer, C., Green, J., & Autry, C. (2004). Leisure in the lives of retirement – aged women: Conversations about leisure and life. *Leisure*, 28(3-4), 203-230.
- Giorgi, A. (1975). An application of phenomenological method in psychology. In A. Giorgi, C. T. Fischer, & E. L. Murray (Eds.), *Duquesne studies in phenomenological psychology* (pp. 82-103). Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Giorgi, A. (1997). The theory, practice, and evaluation of the phenomenological method as a qualitative research procedure. *Journal of Phenomenological Psychology*, 28, 235-260.
- Gutmann, D. (1975). Parenthood: A key to the comparative study of the life cycle. In N. Danan & H. L. Ginsberg (Eds.), *Life span developmental psychology: Normative life crises* (pp.167-184). New York, NY: Academic Press.
- Iveniuk, J., Waite, L., Laumann, E., McClintock, M. K., & Tiedt, A. D. (2014). Marital conflict in older couples: Positivity, personality and health. *Journal of Marriage and Family*, 76(1), 130-144.
- Kulik, L. (2001). The impact of men's and women's retirement on marital relations: A comparative analysis. *Journal of Women & Aging*, 13, 21-37.
- Kulik, L. (2002). Equality in marriage, marital satisfaction, and life satisfaction: A comparative analysis of pre-retired and retired men and women in Israel. *Families in Society*, 83, 197-208.
- Kupperbusch, C., Levenson R., & Ebling, R. (2003). Predicting husbands' and wives' retirement satisfaction from the emotional qualities of marital interaction. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20(3), 335-354.
- Lavee, Y., & Katz, R. (2003). The family in Israel: Between tradition and modernity. *Marriage & Family Review*, 35, 193-217.
- Lieblich, A. (2014). *Narratives of positive aging: Seaside stories*. Oxford, England: Oxford University Press.
- McCormack, C., Cameron, P., Campbell, A., & Pollock, K. (2008). "I want to do more than just cut the sandwiches": Female baby boomers seek authentic leisure in retirement. *Annals of Leisure Research*, 11(1-2), 145-167.
- Moen, P., Kim, J. E., & Hofmeister, H. (2001). Couples' work/retirement transitions, gender, and marital quality. *Social Psychology Quarterly*, 64(1), 55-71.
- Moen, P., & Spencer, D. (2006). Converging divergences in age, gender, health and well-being. In R. H. Binstock & L. K. George (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences* (pp. 127-144). Cambridge, MA: Academic Press.

- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park, CA: Sage.
- Price, C., & Nesteruk, O. (2010). Creating retirement paths: Examples from the lives of women. *Journal of Women & Aging*, 22(2), 136-149.
- Price, C., & Nesteruk, O. (2015). What to expect when you retire: By women for women. *Journal of Marriage & Family Review*, 51(5), 418-440.
- Quénart, A., & Charpentier, M. (2012). Older women and their representations of old age: A qualitative analysis. *Ageing & Society*, 32(6), 983-1007.
- Russell, C. (2007). What do older women and men want? Gender differences in the 'lived experience' of ageing. *Current Sociology*, 55, 173-192.
- Silver, C. B. (2003). Gendered identities in old age: Toward (de) gendering? *Journal of Aging Studies*, 17, 379-397.
- Simmons, B. A., & Betschild, M. J. (2001). Women's retirement, work and life paths: Changes, disruptions and discontinuities. *Journal of Women & Aging*, 13(4), 53-69.
- Solinge, H. V., & Henkens, K. (2005). Couples' adjustment to retirement: A multi-actor panel study. *The Journal of Gerontology*, 60(1), 11-20.
- Solomon, C. R., Acock, A. C., & Walker, A. J. (2004). Gender ideology and investment in housework: Postretirement change. *Journal of Family Issues*, 25, 1050-1071.
- Szinovacz, M. E. (2000). Changes in household after retirement: A panel analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 78-92.
- Szinovacz, M., Ekerdt, D. J., & Vinick, B. H. (Eds.). (1992). *Families and retirement*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Szinovacz, M. E., & Harpster, P. (1994). Couple's employment/retirement status and the division of household tasks. *Journal of Gerontology: Social Science*, 49, 125-136.
- Szinovacz, M. E., & Schaffer, A. M. (2000). Effects of retirement on marital conflict tactics. *Journal of Family Issues*, 21, 367-389.
- Tarrant, A. (2014). Negotiation multiple positionalities in the interview setting: Researching across gender and generational boundaries. *The Professional Geographer*, 66(3), 493-500.
- van Mens-Verhulst, J., & Radtke, L. (2013). Women's identities and the third age: A feminist review of psychological knowledge. *Tijdschrift voor Gender Studies*, 16(2), 47-58.

## נספח 1: מאפיינים חברתיים ודמוגרפיים של המרואיינות\*

שם	גיל	מצב משפחתי	מקום עבודה או תפקיד אחרון	מספר שנות עבודה	מספר שנים בגמלאות	גיל בעת הפרישה	מצב בן הזוג
דניאלה	61	נשואה עם נכדה	מזכירה במועצה מקומית	40	1	60	גמלאי
אליזבת	68	נשואה עם נכדים	מנכ"לית במשרד ממשלתי	40	10	58	גמלאי
דבי	71	נשואה עם נכדים	מורה להיסטוריה	35	6	65	גמלאי
רחל	73	נשואה עם נכדים	מזכירה	-	8	65	גמלאי
ליאורה	71	נשואה עם נכדים	טכנאית רנטגן בבית חולים	19	1	70	גמלאי
דינה	67	נשואה עם נכדים	מורה ומנהלת בית ספר	38	6	61	גמלאי
אלין	66	נשואה עם נכדים	מנהלת חשבונות	14	6	60	גמלאי
טינה	70	נשואה עם נכדים	מורה למוזיקה	-	10	60	גמלאי
פנינה	75	גרושה עם נכדים	מזכירה במשרד החוץ	-	8	67	גמלאי
ג'ני	72	נשואה עם נכדים	פקידה בבנק	28	9	63	גמלאי
תמרה	62	נשואה עם נכדים	מנהלת איגוד ערים לאיכות הסביבה	28	9	53	גמלאי
רנה	66	נשואה עם נכדים	כוח עזר בבית חולים	30	2	64	גמלאי
אלה	62	נשואה עם נכדים	פיזיותרפיסטית בבית חולים	35	2	60	עובד
חווה	67	נשואה עם נכדים	מזכירה בעירייה	35	2	65	גמלאי
שרה	62	נשואה	מורה	34	1	61	גמלאי
דונה	64	גרושה עם נכדים	מנהלת מחלקת אירועים במוזאון	30	3	61	גמלאי
לזלי	64	נשואה עם נכדים	מזכירה ומנהלת לשכה	35	1	63	גמלאי
בקי	61	נשואה	פקידה בבית חולים	28	1	60	גמלאי
רונית	61	גרושה	רכות חינוך	37	1	60	גמלאי
ליאת	58	נשואה עם נכדים	מורה לחינוך מיוחד	-	2	56	עובד
רפאלה	73	נשואה עם נכדים	מזכירה בבית ספר	-	10	63	גמלאי

(-) נתון חסר.

\* שמות המרואיינות בדויים.